

Organizacja i przebieg pierwszego powszechnego spisu ludności w II Rzeczypospolitej (ze szczególnym uwzględnieniem m. Łodzi)¹

Problematyką dotyczącą organizacji i przebiegu pierwszego powszechnego spisu ludności zajmowali się: J. Piekalkiewicz, L. Krzywicki, R. Buławski oraz w mniejszym stopniu Cz. Kozłowski.² W artykule tym chciałbym przedstawić przygotowania i przebieg pierwszego powszechnego spisu ludności w II Rzeczypospolitej.

Powszechne spisy ludności, w których to badaniu statystycznemu podlega cała ludność, zamieszkująca w określonym momencie czasowym dany obszar geograficzny, zaczęły być przeprowadzane w XVIII w. Pierwszym krajem, w którym zorganizowano powszechny spis ludności była Szwecja. Miało to miejsce w 1749 r. Od tego czasu odbywają się one w tym kraju raz na pięć lat. W 1790 r. odbył się pierwszy spis powszechny ludności w Stanach Zjednoczonych Ameryki - powtarzany jest on tam co 10 lat. W XIX w. spisy takie realizowane były również w innych państwach. We Francji i Wielkiej Brytanii rozpoczęto ich wykonywanie w 1801 r. W pierwszym z tych państw odbywają się one z pewnymi odstępstwami od przyjętej zasady co pięć lat, w drugim przedział czasowy wynosi lat 10. Na obszarze całych Niemiec powszechny spis ludności sporządzono w 1871 r. Dopiero w 1897 r. spisu takiego dokonano w Imperium Rosyjskim.³

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 r., władze państwowe stanęły przed zadaniem przeprowadzenia spisu ludności naszego kraju. Przedsięwzięcie to zrealizował Główny Urząd Statystyczny (zadaniem jego było prowadzenie badań statystycznych i demograficznych na terenie Polski), który został utworzony w 1918 r. na mocy reskryptu Rady Regencyjnej z 13 lipca

¹ Artykuł niniejszy dedykuję Ś.P. Prof. dr hab. Julianowi Janczakowi, który od października 1999 r. aż do swej śmierci był moim opiekunem naukowym.

² Zob.: K. Piekalkiewicz, *Organizacja pierwszego spisu ludności w Polsce*, „Miesięcznik Statystyczny”, t. 5, z. 4, 1922, s. 109 - 153; L. Krzywicki, *Rozbiór krytyczny wyników spisu, [w:] Spis ludności i zwierząt gospodarczych z dnia 30 września 1921 r. Wyniki tymczasowe*, oprac. L. Krzywicki, Warszawa 1923, s. passim; *Pierwsze dziesięciolecie Głównego Urzędu Statystycznego*, t. 3, z. 1, R. Buławski, *Organizacja i technika opracowania pierwszego polskiego spisu powszechnego z 30 września 1921 roku*, Warszawa 1930, s. passim; Cz. Kozłowski, *Powszechne spisy ludności*, Warszawa 1951, s. 99 - 104.

³ Cz. Kozłowski, dz. cyt., s. 18 - 19, 23.

1918 r.⁴ Pierwszy powszechny spis ludności w odrodzonej Rzeczypospolitej miał miejsce 30 września 1921 r. Spis ów nie objął obszarów, które zostały ostatecznie przyłączone do Polski po 1921 r. (Górny Śląsk i Litwa Środkowa).⁵ Odbył on się w oparciu o - znowelizowaną w 1921 r. - ustawę sejmową z 1919 r., która dotyczyła organizacji statystyki administracyjnej na terytorium Polski. Ustawa o organizacji statystyki administracyjnej stanowiła, iż powszechne spisy ludności przeprowadzane będą w odstępach dziesięcioletnich.⁶

W spisie z 30 września 1921 r. oprócz ludności ujęte zostały także: mieszkania i budynki mieszkalne; zwierzęta gospodarskie; gospodarstwa rolne, leśne i ogrodnicze. Początkowo przeprowadzenie tego spisu planowano na koniec 1920 r. Wojna polsko-bolszewicka przekreśliła jednak te zamiary. Przesunięto go więc na czerwiec 1921 r., choć i tego terminu - ze względów technicznych - nie udało się dotrzymać. Mimo wszystko jednak dążono do przeprowadzenia spisu przed nadejściem zimy, gdyż ta pora roku utrudniała realizację, przede wszystkim części gospodarczej, zakładanego projektu. Poza tym spodziewano się pod koniec 1921 r. rozpoczęcia szczegółowych prac związanych z wyborami parlamentarnymi, co niewątpliwie uniemożliwiłoby aparatowi administracyjnemu zajęcie się innymi, aniżeli wybory, sprawami. W lutym 1921 r. Główny Urząd Statystyczny (GUS) zwrócił się przeto do Rady Ministrów z projektem zmiany postanowienia Ustawy o organizacji statystyki administracyjnej, dotyczącego terminu pierwszego powszechnego spisu ludności. Projekt ów został przyjęty przez Radę Ministrów, następnie zaś skierowany do Sejmu. 13 maja 1921 r. Sejm Ustawodawczy w wyniku podjętej uchwały zatwierdził ostateczny termin spisu. Szczegółowe przepisy odnośnie realizacji spisu na terenie Rzeczypospolitej zostały wydane w rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 9 czerwca 1921 r. (Nieco opóźniło się jedynie ogłoszenie tego rozporządzenia w Dzienniku Ustaw, nastąpiło ono bowiem dopiero 7 lipca 1921 r.)

Wydanie stosownych instrukcji dla władz spisowych i gminnych należało do zadań GUS, który miał tego dokonać w porozumieniu z właściwymi ministerstwami. GUS miał także opracować formularze spisowe i odnoszące się do nich instrukcje. Pewne odstępstwo stanowiły jedynie formularze i instrukcje przeznaczone do spisu wojska. Dokumenty te miały być wydane w wyniku porozumienia z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych (MSW). Tak czy inaczej okres pozostający na prowadzenie prac wstępnych był niezmiernie krótki.⁷

⁴ „Monitor Polski”, 19 lipca 1918, nr 100, R. 1, s. 1.

⁵ L. Krzywicki, dz. cyt., s. 3; Cz. Kozłowski, dz. cyt., s. 99.

⁶ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: Dz.U. RP), 21. X. 1919 r., Nr 85, poz. 464, s. 855 - 856; Dz.U. RP., 13. V. 1921 r., Nr 43, poz. 262, s. 610.

⁷ Archiwum Akt Nowych, Prezydium Rady Ministrów. Protokoły Rady Ministrów (dalej: AAN, PRM. PRM), t. 13, k. 391, 393; AAN, PRM. PRM, t. 14, k. 580 - 598; J. Piekalkiewicz, dz. cyt., s. 109 - 111.

W toku przygotowań do spisu GUS, w wyniku negocjacji prowadzonych z MSW, wydał instrukcję dla władz, które uczestniczyły w realizacji powszechnego spisu ludności na terenie byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego. Podobna instrukcja została również wydana w wyniku rozmów prowadzonych z Ministerstwem byłej Dzielnicy Pruskiej (MbDzP) dla ziem zaboru niemieckiego. Władzami spisowymi na obszarze byłego Królestwa Polskiego, na kresach i w Galicji, ustanowione zostały władze administracji rządowej pierwszej instancji, czyli starostwa. Tylko w Warszawie, Łodzi i Lublinie funkcję tę spełniały komisariaty rządowe, w Krakowie i Lwowie zaś magistraty miejskie. Prawa władzy spisowej uzyskiwały także magistraty innych miast, zwłaszcza leżących na terytorium województwa łódzkiego i kieleckiego. Na obszarze byłego zaboru pruskiego oraz na Śląsku Cieszyńskim status władz spisowych uzyskiwały natomiast władze lokalne, a więc magistraty miejskie, a także zarządy gminne i dominialne. Państwowe władze administracyjne miały pełnić na tych ziemiach jedynie rolę nadzorczą. Świadczyło to niewątpliwie o dużym zaufaniu, jakim darzono, posiadające już pewne doświadczenie w zakresie dokonywania spisów ludności, władze samorządowe ziem zachodnich. Tym niemniej przyznać należy, iż faktycznie największa rola w przeprowadzeniu akcji spisowej na tych obszarach przypadła starostwom.⁸

W celu współdziałania z władzami spisowymi przewidziano możliwość powoływania specjalnych komisji spisowych, które miały pełnić rolę wspomagającą działania tych władz. O ewentualnym powołaniu tychże komisji władze spisowe zobowiązane były powiadomić GUS. Komisje spisowe, działające przy starostwach, zostały powołane przede wszystkim w Małopolsce i byłym Królestwie Polskim. Utworzono je także w kilku miastach posiadających uprawnienia władzy spisowej, np. Lwowie i Toruniu.

Jeśli chodzi o skład komisji spisowych, to na ich czele stał zawsze przedstawiciel władzy spisowej, który pełnił zarazem funkcję przewodniczącego. W miastach posiadających prawo władzy spisowej na czele takiej komisji stał prezydent (ewentualnie burmistrz) lub wiceprezydent. W powiatach był nim zwykle starosta. W skład komisji spisowych wchodziły także powołane przez przewodniczącego osoby, które rekrutowały się z grona miejscowych działaczy samorządowych, społecznych, gospodarczych oraz urzędników administracji państwowej. W komisjach zasiadali także nierzadko przedstawiciele wolnych zawodów: np. lekarze, adwokaci oraz księża. Liczba członków tych komisji była różna (zwykle wahała się od kilku do kilkudziesięciu osób).⁹

Komisje te działały z różnym natężeniem. Duża ich część funkcjonowała tylko formalnie. Były jednak i takie, które pracowały bardzo efektywnie i z au-

⁸ J. Piekalkiewicz, dz. cyt., s. 111 - 114.

⁹ Tamże, s. 114 - 116.

tentycznym zaangażowaniem.

Co do zadań władz spisowych to należało do nich przede wszystkim podejmowanie wszelkich prac przygotowawczych, a więc podział podległego im terytorium na okręgi spisowe, szkolenie komisarzy spisowych, przygotowywanie odpowiedniej liczby formularzy spisowych oraz opieka nad dokumentacją. Władze spisowe zobligowane zostały również do pełnienia, w trakcie realizacji spisu, funkcji nadzorczej wobec komisarzy spisowych. W zakres ich obowiązków włączone zostały także wszelkie czynności związane z pracami końcowymi. Czynności te polegały przede wszystkim na sporządzaniu sprawozdań, ewentualnym uzupełnianiu formularzy spisowych, a także dokonywaniu sumarycznych zestawień tymczasowych wyników spisu i przysyłaniem materiałów spisowych do GUS.¹⁰

MSW po uprzednim porozumieniu się z GUS zarządziło utworzenie na terenie byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego referatów spisowych, działających przy starostwach i magistratach miast posiadających prawa władzy spisowej. Polecenie utworzenia takich samych referatów spisowych na obszarze byłego zaboru pruskiego wydało MbDzP. Referenci spisowi mieli koordynować całą akcję spisową do momentu zakończenia wszelkich prac związanych ze spisem. W praktyce cały trud związany z realizacją spisu na danym terenie przypadł właśnie referentom spisowym.

Do pracy w tych referatach skierowano osoby różniące się co do posiadanego wykształcenia oraz wykonywanego zawodu. Byli to jednak głównie urzędnicy, nauczyciele, studenci oraz uczniowie. Najlepiej wykształceni byli referenci pracujący na terenie Małopolski (80% z nich posiadało wyższe wykształcenie). Najslabiej edukowani byli referenci na ziemiach byłego zaboru pruskiego, gdzie nie było ani jednej osoby z wyższym wykształceniem.¹¹

Urzędnicy pracujący w tym charakterze nie zostali jednak zwolnieni z wypełniania wszystkich obowiązków, wynikających z ich pracy zawodowej. Utrudniało to, a niekiedy wręcz uniemożliwiało wykonywanie czynności związanych ze spisem ludności. Przedstawiciele GUS, wizytujący urzędy wojewódzkie, podjęli więc starania o zwolnienie tej grupy pracowników administracji z dotychczasowych obowiązków. W znacznej części starania te odniosły pożądany skutek.¹²

Istotne znaczenie dla rzetelnego przeprowadzenia spisu miały wykazy miejscowości, odnoszące się do ziem byłego zaboru austriackiego i pruskiego. Ich wartość wynikała z faktu, iż na obszarach tych były przeprowadzane regularne spisy ludności. Nie istniał natomiast wykaz miejscowości dla ziem byłego zaboru rosyjskiego. Od 1919 r. GUS rozpoczął zatem prace nad tworzeniem

¹⁰ Tamże, s. 117.

¹¹ Tamże, s. 117-118.

¹² Tamże, s. 120.

kompletnego wykazu miejscowości tego terytorium. W 1921 r. prace te zostały znacznie przyspieszone. W przypadku kresów wschodnich, obowiązkiem sporządzenia wykazów miejscowości obciążone zostały starostwa wspólnie z zarządami gminnymi. Wykonanie rzeczonych wykazów dla województw wschodnich zainicjowano jednak dopiero w maju 1921 r., stąd też GUS nie otrzymał ściśle precyzyjnych informacji o tych miejscowościach.

Niezbędnym okazało się również opracowanie wykazów nieruchomości istniejących w każdej miejscowości. Numeracja nieruchomości była obowiązkowa jedynie na obszarze dawnego zaboru austriackiego i zaboru pruskiego. Na ziemiach wchodzących w skład zaboru rosyjskiego funkcjonowała ona tylko w odniesieniu do niektórych miejscowości. W związku z tym władze gminne zobowiązane zostały do kontroli i ewentualnego uzupełnienia istniejącej numeracji lub też dokonania całościowej numeracji nieruchomości w przypadku jej braku. Władze gminne powinny zakończyć te prace do 15 sierpnia 1921 r. W większości gmin działania te trwały jednak o wiele dłużej.

W oparciu o wykazy miejscowości i nieruchomości władze spisowe dokonały podziału podległego im obszaru na okręgi spisowe. Ustanowiono ponad 60 tysięcy okręgów spisowych. Zakładano, iż liczba osób przypadających na jeden okręg spisowy nie powinna przekraczać 500 osób. W przypadku gospodarstw rolnych miało być ich nie więcej niż 100. W rzeczywistości okręgi spisowe miały różną wielkość, na co wpływ miała przede wszystkim liczba komisarzy spisowych, znajdujących się na danym obszarze.¹³

Obowiązek rekrutacji i przeszkolenia komisarzy spisowych spoczął na władzach spisowych. Planowano pozyskać do pracy w tym charakterze ok. 70 tys. osób. W pierwszej kolejności przyjmowano urzędników państwowych i samorządowych. Urzędnikom pełniącym tę funkcję przysługiwało, podobnie zresztą jak i reszcie komisarzy spisowych, takie samo wynagrodzenie.

GUS za pośrednictwem prasy i wszelkiego typu organizacji społecznych podjął działania, ukierunkowane na pozyskanie możliwie dużej liczby osób, które miały pracować podczas spisu jako komisarze spisowi. Drugim celem było uświadomienie społeczeństwu doniosłego znaczenia pierwszego powszechnego spisu ludności w II Rzeczypospolitej.¹⁴

W prasie pojawiły się informacje o pierwszym powszechnym spisie ludności w odrodzonej Rzeczypospolitej. W "Kurierze Warszawskim" w momencie rozpoczęcia spisu pisano: "Dziś rozpoczyna się w Warszawie i w całym państwie spis ludności. Zbytecznem byłoby rozwodzić się nad znaczeniem spisu; dość powiedzieć, że na przeciąg 10 lat, t. j. aż do naszego spisu, wyniki jego będą jedynym pewnym źródłem poznania Polski współczesnej pod względem

¹³ Tematyka i organizacja spisów ..., s. 13; K. Piekalkiewicz, dz. cyt., s. 122 - 126.

¹⁴ K. Piekalkiewicz, dz. cyt., s. 128 - 130.

stosunków narodowościowych, wyznaniowych, gospodarczych, że będą one wskazywały wytyczne postępowania władz państwowych i komunalnych w licznych dziedzinach gospodarki społecznej, dla całego szeregu spraw, jak organizacji szkolnictwa, opieki społecznej, walki z bezrobociem itd., stanowić będą materiał pierwszorzędnej doniosłości. Niema takiej organizacji społecznej, zawodowej, kulturalno-oświatowej czy politycznej, któraby nie oczekiwała z zainteresowaniem wyników spisu.

Ambicją obywateli Warszawy powinno być, aby spis przeprowadzony był w stolicy jak najsprawniej. Niewątpliwie wszyscy mieszkańcy Warszawy rozumieją jego wielką narodową i społeczną doniosłość, nie będą zaś dawać wiary rozsiewanym tu i ówdzie pogłoskom, jakoby spis miał na celu ściąganie nowych podatków, rekwizycją mieszkań lub tem podobne. Powodzenie akcji spisowej uwarunkowane jest jedną tylko rzeczą: tem mianowicie, aby każdy sumiennie i zgodnie z prawdą wypełniał kwestionariusze spisowe...".¹⁵

W maju 1921 r. podczas trwania ogólnego zjazdu nauczycieli w Warszawie, przyjęto uchwałę, zachęcającą nauczycieli do zgłaszania się do pracy w charakterze komisarzy spisowych.

Ostatecznie do pracy tej zgłosiło się około 70 tysięcy osób, czyli tyle, ile zakładano pozyskać, przy czym w gronie tym oprócz urzędników znaleźli się także nauczyciele, studenci, uczniowie szkół średnich, ziemianie, przemysłowcy, rolnicy oraz handlowcy. Wszyscy referenci i komisarze spisowi przeszli profesjonalne szkolenia. Szkolenie referentów spisowych odbyło się w połowie sierpnia 1921 r. Na terenie wybranych miejscowości (miast i wsi) podjęto wówczas próbę spisu ludności, obejmującego od 15 do 20 mieszkań, stanowiących tutaj umowny okręg spisowy. W przypadku miasta należało spisać również jeden zakład pracy, np. szkołę. Następnie referenci spisowi przeszkolili komisarzy spisowych. Główny nacisk położono tutaj na zapoznanie komisarzy spisowych z prawidłowym sposobem wypełniania formularzy spisowych.

Szczególnie dużego znaczenia nabrała sprawa zapewnienia odpowiedniej liczby komisarzy spisowych na terenach zapóźnionych, gdzie nie było większych skupisk inteligencji. Na te właśnie obszary musiano skierować komisarzy spisowych pochodzących z innych rejonów.¹⁶

Od połowy sierpnia do połowy września 1921 r. odbywały się w poszczególnych województwach zjazdy referentów spisowych. Na zjazdach tych składano sprawozdania z przebiegu dotychczasowych prac przygotowawczych. Dyskutowano także nad wszelkimi problemami, które pojawiły się w ich trakcie.¹⁷

¹⁵ *Spis ludności*, „Kurier Warszawski”, 29 IV 1921, nr 269, s. 3.

¹⁶ *Tematyka i organizacja spisów powszechnych w Polsce*, „Biblioteka Wiadomości Statystycznych”, t. 32, 1981, s. 11 - 12; J. Piekalkiewicz, dz. cyt., s. 130 - 131.

¹⁷ K. Piekalkiewicz, dz. cyt., s. 135 - 136.

Komisarze spisowi przystąpili do prac spisowych rankiem 1 października 1921 r. W przypadku ziem byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego czynności spisowe dokonywane były właściwie tylko przez komisarzy spisowych. Na obszarze byłego zaboru pruskiego natomiast, na krótko przed rozpoczęciem spisu, komisarze spisowi wręczyli formularze spisowe właścicielom nieruchomości, którzy zobowiązani zostali do ich wypełnienia. W gminach wiejskich byłego zaboru rosyjskiego komisarzom zawsze towarzyszyli sołtysi, w innych rejonach byli to wójtowie lub ich zastępcy. Przy spisywaniu osób cywilnych, które zasiedlały budynki wojskowe, obecny był także reprezentant władzy wojskowej.¹⁸

W trakcie realizacji czynności spisowych wykorzystywano kilka rodzajów formularzy, oznaczonych początkowymi literami alfabetu. Literą "A" oznaczono główny arkusz spisowy, który zawierał pytania odnoszące się do sytuacji mieszkaniowej ludności, jej cech demograficznych, zawodu oraz stanu gospodarstw rolnych. Druga kategoria pytań dotyczyła takich cech, jak: imię i nazwisko osoby spisywanej, stopień pokrewieństwa każdej z tych osób do głowy gospodarstwa domowego lub też innego rodzaju stosunku wobec niego, a także takich zagadnień jak: płeć, data urodzenia, miejsce urodzenia, stan cywilny, wyznanie, stały lub chwilowy pobyt osoby spisywanej na danym terenie (względnie jej nieobecność), język ojczysty, narodowość, umiejętność czytania, wykształcenie, rodzaj niepełnosprawności; zawód główny (z podaniem charakteru wykonywanej czynności, stanowiska pracy, typu i adresu zakładu pracy oraz liczby ewentualnych pracowników, jak również w przypadku bezrobocia podanie jego przyczyny i czasu trwania). W arkuszu tym pytano również o zawód poboczny oraz zawód główny w momencie rozpoczęcia pierwszej wojny światowej.¹⁹

Termin realizacji spisu nie był z pewnych względów zbyt dogodny. Ludność wiejska zajęta była w tym czasie pracami przy wykopie ziemniaków oraz innymi czynnościami w polu. Mieszkańcy wsi byli zresztą dość niechętnie nastawieni do akcji spisowej. Zaważyły na tym konfiskaty mienia odbywające się w czasie pierwszej wojny światowej, które przeprowadzane były przez wojska państw zaborczych. Poza tym na terenach byłego zaboru rosyjskiego ludność nie była przyzwyczajona do poddawania się spisom. Dość powszechnie obawiano się, że spis ten realizowany jest dla celów fiskalnych. Szczególnie trudna sytuacja dla prowadzenia akcji spisowej występowała na wschodnich rubieżach państwa. Administracja państwowa dopiero się tam tworzyła, poza tym rejon ten ogarnięty był różnymi chorobami zakaźnymi (jedną z nich była rozległa epidemia tyfusu). Działający tam komisarze spisowi mieli zatem szczegól-

¹⁸ *Tematyka i organizacja spisów ...*, s. 15.

¹⁹ Cz. Kozłowski, s. 100 - 102.

nie utrudnione zadanie, co, powodowało, iż dość często nie wywiązywali się oni z nałożonych na nich zadań.

Innym czynnikiem mającym negatywny wpływ na sprawne przeprowadzenie spisu były kłopoty z przetransportowaniem komisarzy do odległych miejscowości. Wynikało to ze zbyt małej liczby, użytkowanych przez nich, środków transportu, a także fatalnego stanu dróg, spowodowanego niekorzystnymi warunkami atmosferycznymi. Ponadto nieprzychylną postawę wobec spisu przyjęły niektóre odłamy mniejszości narodowych. Odnosi się to zwłaszcza do działaczy ukraińskich, którzy rozpoczęli kampanię agitacyjną na rzecz bojkotu spisu przez tę grupę etniczną. Pretekstem było w tym przypadku występowanie w formularzach spisowych pytań odnoszących się do inwentarza. Z kolei ludność żydowska obchodziła w tym czasie swe święta religijne, co również stanowiło istotny powód do odmowy poddania się spisowi.

Z dużymi utrudnieniami i uniedogodnieniami przebiegał spis na obszarze ziemi kieleckiej i lubelskiej, gdzie najczęściej było przypadków odmowy składania zeznań, a nawet dochodziło do stawiania czynnego oporu komisarzom spisowym, czego rezultatem były występujące tam przypadki interwencji policji. Na ziemiach wschodnich, poza pewnymi incydentami w rejonach występowania mniejszości ukraińskiej, spis przeprowadzony był bez większych zakłóceń. Dotyczy to zwłaszcza do obszarów zamieszkałych przez ludność białoruską. Najlepiej akcja spisowa wypadła na terenach byłego zaboru pruskiego, gdzie społeczeństwo przywykłe było do dość często podejmowanych przez władze zaborcze powszechnych spisów ludności.

Do 10 października 1921 r. komisarze spisowi przekazali lokalnym władzom spisowym wypełnione formularze wraz z całą dokumentacją. Władze spisowe dokonały kontroli tychże materiałów. W przypadku stwierdzenia niewłaściwego wypełnienia formularzy lub ich niekompletności władze te zarządziły dokonanie na danym obszarze spisu uzupełniającego.²⁰

W Łodzi przygotowywano się do przeprowadzenia powszechnego spisu ludności od początków sierpnia 1921 r. Realizacją akcji spisowej na terenie miasta zajęła się, specjalnie powołana do tego celu, Miejska Komisja Spisowa. W celu wzmoczenia jej działalności władze miejskie udzieliły Wydziałowi Statystycznemu dużej pomocy w zakresie rzeczowym. Na jej czele stał wiceprezydent Łodzi dr Roman Stupniecki. Biuro Miejskiej Komisji Spisowej mieściło się w lokalu znajdującym się przy ulicy Piotrkowskiej 17.²¹

W prasie łódzkiej pojawiły się informacje o planowanym spisie. W "Rozwoju" pojawiła się odezwa, która skierowana została do mieszkańców miasta.

²⁰ *Tematyka i organizacja spisów ...*, s. 15 - 16; L. Krzywicki, dz. cyt., s. 5 - 9.

²¹ A. Rzewski, *Prace statystyczne zarządu miejskiego w Łodzi (1918 - 1934) na tle zagadnień statystyki i polityki komunalnej*, „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi”, R. 18, 1936, s. 531 - 532.

Jej treść brzmiała: "W dniu 30 września r. b. odbędzie się w całym Państwie jednolity powszechny spis ludności, oraz spis domów, gospodarstw rolnych, ogrodowych i leśnych i spis zwierząt domowych.

Spisu tego na gruncie m. Łodzi dokona Miejska Komisja Spisu Ludności według formularzy i instrukcji jednolitych w całej Polsce.

Wszyscy bez wyjątku obowiązani są udzielać władzom spisowym zeznań objętych formularzami i na żądanie okazywać dokumenty potwierdzające te zeznania.

Kto świadomie lub choćby tylko z niedbalstwa poczyni zeznania nieprawdziwe, lub kto mimo wezwania władz spisowych (t. j. w Łodzi Magistratu) nie udzieli im informacji, kto wzbraniać się będzie wpuszczenia komisarzy spisowych do mieszkania, budynków itp., kto im utrudniać będzie pracę - podlegnie karze.

Zeznania poczynione w czasie spisu, będą używane wyłącznie tylko dla celów statystycznych i nie mogą być udzielane władzom, ani też osobom prywatnym, dla innych celów; w szczególności zeznania te nie mogą być podstawą do nakładania podatków, rekwizycji, lub wytyczania dochodzeń sądowych, czy administracyjnych.

W dokładnym przeprowadzeniu spisu, zainteresowani są wszyscy obywatele Polski; potrzebny on jest i dla nauki i dla celów praktycznych. Odbывa się w Niepodległej Polsce po raz pierwszy, a w b. Kongresówce odbył się tylko raz - przed 24 laty w r. 1897.

To też Magistrat wzywa ludność do ułatwienia mu, przeprowadzenia tego wielkiego i ciężkiego zadania i do współpracy w tym przedsięwzięciu.

Potrzebna jest cała armia rachmistrzów - czyli komisarzy spisowych; ich zajęcie się spisem, gruntowne zapoznanie z zasadami jego i instrukcjami, jest niezbędnym warunkiem należytego przeprowadzenia spisu; a więc Magistrat zawczasu wzywa chętnych do zapisywania się na listę komisarzy spisowych, dla których odbywać się będą specjalne wykłady.

Zapisy uskuteczna się w Wydziale Statystycznym Magistratu - Dziecina 2a, róg Piotrkowskiej".²²

Miejska Komisja Spisowa zajęła się rekrutacją i przeszkoleniem komisarzy spisowych. Następnie dokonano podziału miasta na okręgi spisowe. Początkowo miało być ich 818, ostatecznie liczbę ich zwiększono do 861. Zaszła bowiem konieczność podziału zbyt dużych okręgów spisowych na mniejsze jednostki. Zgodnie z założeniami organizatorów spisu na jednego komisarza spisowego miało przypadać około pięciuset mieszkańców. Pieczę nad komisarzami spisowymi w obrębie poszczególnych okręgów spisowych sprawowali

²² *Do mieszkańców m. Łodzi*, [podpisali się pod odezwą: Magistrat m. Łodzi, Miejska Komisja Spisu Ludności oraz jej przewodniczący (wiceprezydent miasta: dr Roman Stupnicki), Komisarz Rządu na m. Łódź: Stanisław Izyski], „Rozwój”, 13 VIII 1921, nr 221, s. 3

starsi komisarze spisowi. Wyznaczono także ośmiu naczelnych komisarzy, którzy czuwali nad sprawną realizacją spisu w ramach poszczególnych dzielnic miasta. Całością prac spisowych kierował dr Edward Grabowski (ówczesny naczelnik Wydziału Statystycznego w Łodzi). Wszystkie osoby uczestniczące czynnie w realizacji spisu otrzymały wynagrodzenie pieniężne.

Sam spis przebiegał na terenie miasta bez większych zakłóceń. Dała jednak o sobie znać niechęć społeczności łódzkiej do udzielania szczegółowych odpowiedzi. Miały na to wpływ przeżycia wojenne. Zdarzały się więc przypadki zatajania faktycznego stanu inwentarza czy nawet rzeczywistej liczby lokatorów poszczególnych mieszkań czy domów.²³

Po przeprowadzeniu akcji spisowej na obszarze całego kraju materiały spisowe zostały przesłane do GUS. Trafiły one tam za pośrednictwem starostw lub - w przypadku większych miast - magistratów miejskich. Większość tych materiałów trafiła jednak do GUS po upływie wyznaczonego terminu ostatecznego ich nadesłania, czyli po 1 listopada 1921 r. Niektóre władze spisowe wywiązały się z dostarczenia rzeczonych materiałów dopiero w okresie marzec-czerwiec 1922 r. W Głównym Urzędzie Statystycznym rozpoczęto wstępne poprawianie wszelkich błędów, które pojawiły się w czasie dokonywania spisu ludności. W tej fazie prac usunięte zostały również wszelkie pozostałe nieścisłości.²⁴

Spis z 1921 r. dostarczył informacji o stanie i strukturze ludności II Rzeczypospolitej. Ze wszystkich zakresów tematycznych ujmowanych przy jego przeprowadzeniu najbardziej wiarygodne dane dotyczą kwestii ludnościowych. Spełnione więc zostało podstawowe zadanie omawianego spisu, stawiane mu przez ówczesne władze państwowe.²⁵

Przeprowadzenie pierwszego powszechnego spisu ludności w początkowym okresie istnienia II Rzeczypospolitej stanowiło duże wyzwanie dla władz nowo powstałego państwa. Udało się go zrealizować dzięki współpracy administracji rządowej, samorządowej oraz zaangażowaniu dużej liczby zwykłych obywateli. Świadczy to dobrze o możliwościach organizacyjnych odrodzonego po okresie zaborów państwa polskiego.

²³ A. Rzewski, dz. cyt., s. 532 - 533.

²⁴ R. Buławski, dz. cyt., s. 4 - 5; J. Buzek, *Słowo wstępne*, [w:] *Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921 roku. Wyniki tymczasowe*, oprac. L. Krzywicki, Warszawa 1923, s. VII - VIII.

²⁵ L. Krzywicki, dz. cyt., s. 10; Cz. Kozłowski, dz. cyt., s. 100.